

Jan Rajman

Uniwersytet Pedagogiczny
Kraków

**GRODY KASZTELAŃSKIE
A ŚREDNIOWIECZNE MIASTA
(Z GENEZY POMORSKICH MIAST)**

**CASTELLANIES AND MEDIAEVAL CITIES
(FROM THE GENESIS OF POMERANIAN TOWNS)**

Zarys treści: W artykule podjęto kwestię rozmieszczenia ośrodków kasztelańskich na Pomorzu oraz ich roli w procesie kształtowania się sieci miast. Zwrócono również uwagę na rolę środowiska geograficznego w lokalizacji grodów. Osadniczym echem dawnych grodów kasztelańskich są dziś liczne na Pomorzu miasta lokacyjne, wraz z historycznie ukształtowanym ich zapleczem gospodarczym. Przedstawiono genezę 29 ośrodków miejskich, w tym 19 dzisiejszych miast powiatowych z województw pomorskiego i zachodniopomorskiego oraz 10 dawnych kasztelanii, a także 12 miast położonych na historycznych pograniczach: pomorsko-wielkopolskim, pomorsko-kujawskim i pomorsko-pruskim.

Słowa kluczowe: regiony pograniczne, grody kasztelańskie, prawa miejskie
Key words: frontier regions, castellanies, civic rights

Dzisiejsze polskie Pomorze graniczyło w średniowieczu na linii Odry z zachodnio-słowiańskimi plemionami wieleckimi i późniejszą Meklemburgią, od południa z Wielkopolską i Kujawami, od wschodu z pogańskimi Prusami, a na południowym wschodzie od XIII w. także z krzyżackim państwem zakonnym. Pomorze było zatem typowym regionem pogranicznym, bronionym przez liczne grody kasztelańskie (*Pomorze słowiańskie...*1995). Z upływem czasu także na południowym zachodzie pojawił się nowy sąsiad, a mianowicie wojowniczo nastawiona Brandenburgia. Na tym też pograniczu, na północ od dolnej Warty i Noteci, na terenach nabytych przez Brandenburgię powstała w XIII w. tzw. Nowa Marchia z głównym ośrodkiem w Myśliborzu. Położony nad rzeką Myślą, prawym dopływem Odry, wielkopolski wówczas Myślibórz został wprawdzie w 1238 roku przekazany templariuszom, ale już ok. 1253 roku opanowała go Brandenburgia, nadając mu w 1270 roku miejskie prawo magdeburskie. W okresie późniejszym (1328-1537) margrabiowie brandenbur-

scy umieścili w Myśliborzu stolicę Nowej Marchii. Dziś jest to powiatowe miasto w województwie zachodniopomorskim.

Powstanie obronnych grodów było na Pomorzu, podobnie jak w innych regionach pogranicznych, w dużej części wynikiem polityki lokalnych władców, zmierzających do zabezpieczenia rubieży swych terytoriów plemiennych, a później włóści książęcych. Należy bowiem pamiętać, że ówczesne granice nie miały jeszcze charakteru linearnego, dlatego właściwszym określeniem jest pojęcie „rubieży granicznej” (Rajman 2000). Z części takich grodów, dogodniej położonych pod względem geograficznym i komunikacyjnym, wyłoniły się z kolei siedziby kasztelanów, zaś z podgrodzi ważniejszych z nich wyrosły później lokacyjne miasta.

Warto zatem także przypomnieć, że średniowieczna kasztelania to dawny okręg grodowy, na czele którego stał komes (później zwany kasztelanem), czuwający nad obroną powierzonego mu okręgu, ale także ściągający z niego należne księciu daniny. W XII i XIII w. kasztelania była już podstawową jednostką podziału terytorialnego kraju. Zazwyczaj też przy takim grodzie kasztelańskim znajdował się targ, który był zarówno miejscem wymiany towarów, jak i przepływu informacji, a ponadto stwarzał możliwość nawiązywania nowych kontaktów towarzyskich. Siedziby kasztelanów były bowiem nie tylko ośrodkami gospodarczymi i militarnymi, ale także kościelnymi, najczęściej z własnym już kościołem parafialnym (Dąbrowski 2007).

Rozpatrując kwestię rozmieszczenia ośrodków kasztelańskich oraz ich rolę w procesie kształtowania się sieci miast, należy także zwrócić uwagę na położenie geograficzne, a nawet topograficzne grodów. Większe możliwości rozwoju miały oczywiście grody położone przy ważniejszych szlakach handlowych, a zwłaszcza w miejscach ich zejścia się, podczas gdy grody kasztelańskie obsługujące dalekie rubieże średniowiecznych księstw, nawet jeśli charakteryzowały się dogodnym położeniem topograficznym, nie miały już takiej siły miastotwórczej.

Średniowieczne grody kasztelańskie powstawały najczęściej w miejscach z natury obronnych. Ponieważ strzegły przy tym zazwyczaj rubieży księstw lub kraju, wiele z nich ulokowało się w pobliżu granic i przy ważniejszych szlakach handlowych. Jak już wspomniano, z podgrodzi większości grodów kasztelańskich wykształciły się później miasta lokacyjne, początkowo oparte przede wszystkim na funkcjach handlowych. Część jednak mniejszych grodów później zanikła, a o miejscu ich lokalizacji świadczą jedynie lepiej lub gorzej zachowane grodziska, a czasem tylko dawne nazwy zapisane w źródłach historycznych (Rajman 1987).

Miasta powstałe na Pomorzu z podgrodzi grodów kasztelańskich otrzymywały zazwyczaj przywileje oparte na prawie magdeburskim lub lubeckim, korzystniejszym dla ośrodków portowych, natomiast w części historycznego Pomorza opanowanej przez Krzyżaków stosowano najczęściej wariant miejskiego prawa chełmińskiego. Zasięg oddziaływania większości takich miast lokacyjnych, wyłączając oczywiście siedziby książęce i biskupie, pokrywał się w zasadzie z dawnym okręgiem grodowym, co też tłumaczy gęstą ich sieć na terenach z dawien dawna zasiedlonych, a rzadszą na pojezierzach i obszarach silnie zalesionych.

W początkach XIV w. system kasztelański i oparty na nim podział kraju zaczął się już jednak załamywać, co wytworzyło początkowo pustkę, którą władcy próbowali zastąpić systemem dystryktów prowincjonalnych, organizowanych wokół waż-

niejszych miast lokacyjnych. Podział na kasztelanie zaczął na ziemiach polskich ostatecznie zanikać w drugiej połowie XIV w., do czego przyczynił się również rozwój immunitetów miejskich, które dosyć wyraźnie ograniczały dotychczasową jurysdykcję kasztelanów. Utracili oni bowiem swoje uprawnienia skarbowe i większość sądowych w stosunku do ludności wiejskiej w dobrach duchownych i świeckich. Funkcja kasztelana jako urzędnika książęcego utrzymała się jeszcze częściowo do końca XIV w., później zaczęto wprowadzać podział kraju na powiaty ze starostą na czele. Sama tytułatura kasztelańska przetrwała znacznie dłużej, nie zniesiono bowiem samego urzędu kasztelańskiego, zmieniono jednak jego uprawnienia (Wyrozumski 1978). Funkcja i związany z nią urząd zanikły natomiast już wcześniej w tej części Pomorza, która w XIII w. została opanowana przez Brandenburgię i Krzyżaków. Administracja krzyżacka nie obejmowała jednak dóbr kościelnych, chronionych specjalnym immunitetem.

Osadniczym echem dawnych grodów kasztelańskich są dziś liczne na Pomorzu miasta lokacyjne, wraz z historycznie ukształtowanym ich zapleczem gospodarczym. W części tych miast ulokowano później siedziby komturów, a więc krzyżackich zarządców administracyjno-wojskowych, co także umacniało rolę tych ośrodków w sieci osadniczej. Na ziemiach koronnych Polski kasztelani byli jednak nadal tytułarnymi dostojnikami państwowymi, stali na czele urzędów ziemskich oraz zachowali część dawnych uprawnień jurysdykcyjnych. Na tytułarnych kasztelanach ciążył dalej obowiązek doprowadzania pospolitego ruszenia pod rozkazy wojewody. Obowiązek ten wynikał pośrednio z dawnej roli kasztelana jako książęcego namiestnika, pełniącego funkcje administracyjno-wojskowe na podległym mu obszarze.

U zarania kształtowania się państwowości polskiej ważną rubież graniczną stanowiło wewnętrzne **pogranicze pomorsko-wielkopolskie**. Pierwotną rubieżą była tu zabagniona i zalesiona dolina Noteci, na której ważniejszych przejść rzecznych broniły grody kasztelańskie w Ujściu (wzmiankowany w 1231 roku, usytuowany był na lewym brzegu rzeki naprzeciw ujścia Gwdy), Czarnkowie (wzmiankowany w latach 1248, 1407) i Wieleniu (zapis z 1213 roku). Na ich bazie powstały później miasta, znajdujące się dziś w granicach województwa wielkopolskiego. Na rzedziej zaludnionym północnym brzegu Noteci istniał prawdopodobnie w tym czasie także niewielki gród pomorski, położony naprzeciw Czarnkowa. Starym grodem Pomorzan, wzmiankowanym już w 1109 roku było z pewnością Nakło nad Notecią. Gród ten usytuowany był na prawym brzegu rzeki, która pierwotnie opływała osadę od południa. Podgrodzie grodu nadnoteckiego otrzymało już w 1299 roku prawa miejskie, nadane przez Władysława Łokietka. Kasztelania nakielska graniczyła od południowego wschodu z kasztelanią żońską na Pałukach (gród w Żoniu), wzmiankowaną w 1232 roku, a na historycznym Pomorzu w zasięgu grodu nakielskiego pozostawały m.in. Krajenska i Złotów. Zachodnia granica tej kasztelanii nawiązywała prawdopodobnie do zabagnionej doliny Płynicy, prawego dopływu Gwdy. Na wschodzie omawiana kasztelania mogła sąsiadować z kasztelanią wyszogrodzką. Rola kasztelanii nakielskiej polegała również na jej pomostowym położeniu, gdyż sąsiadująca z nią tzw. Krajna, z Sępólnem i Wyrzyskiem, oddzielała wówczas Wielkopolskę od ziem Pomorza. Dziś Nakło nad Notecią to miasto powiatowe w województwie kujawsko-pomorskim, położone u wylotu Kanału Bydgoskiego.

W dolnym biegu Noteci ważnymi grodami kasztelańskimi na pograniczu Pomorza i ziemi lubuskiej były Drezdenko (gród Drzeń wzmiankowany już w końcu XI w., po 1138 roku zarządzał m.in. Choszcznem na Pomorzu) oraz Santok na prawym brzegu Warty, poniżej ujścia Noteci. Był to jeden z ważniejszych grodów na dawnym pograniczu wielkopolsko-pomorsko-lubuskim, a zarazem punkt wypadowy Bolesława Krzywoustego w walkach o Pomorze. Na zachód od tego grodu powstało później konkurencyjne w stosunku do słowiańskiego Santoka miasto *Landsberg* (ob. Gorzów Wielkopolski, prawa miejskie od 1257 roku). Przy ujściu Warty do Odry ulokował się zaś gród z komorą celną pod Kostrzyniem, należący już do kasztelanii lubuskiej, który w 1232 roku został nadany templariuszom (prawa miejskie ok. 1300 roku). Dziś miasta te znajdują się w granicach województwa lubuskiego.

W wyniku podbojów Bolesława Krzywoustego dawna rubież graniczna nad Notecią zaczęła tracić na znaczeniu, gdyż zasięg osadnictwa wielkopolskiego przesunął się na północ, aż po dolinę Drawy. Położony na jej lewym brzegu, przy ujściu Wąsawy Złocieniec, usytuowany w pobliżu starego grodu w Drawsku Pomorskim, stał się przez to graniczną osadą wielkopolską, włączoną jednak w drugiej połowie XIII w. do Nowej Marchii. Zarówno Drawsko, jak i Złocieniec należały wcześniej do rozległej kasztelanii kołobrzeskiej. Obecnie miasta te, leżące w centrum Pojezierza Drawskiego, znajdują się w granicach województwa zachodniopomorskiego, w powiecie drawskim. Drawsko Pomorskie, położone w dogodnym miejscu nad Drawą, w którym rzeka ta skręca z kierunku zachodniego na południe, do Noteci, prawa miejskie otrzymało już w 1297 roku jako *Drawenburg* (później *Drameburg*), znajdując się wówczas w granicach utworzonej przez Brandenburczyków Nowej Marchii. Podobne były losy Złocienca, któremu prawa magdeburskie oraz niemiecką nazwę *Falckenburg* nadano dopiero w 1333 roku.

Po podbojach Bolesława Krzywoustego najdalej na północ wysuniętym grodem wielkopolskim był spośród dzisiejszych miast Pomorza Czaplinek, położony nad jeziorami Drawsko i Czaplino. Wcześniej gród ten znajdował się w granicach rozległej kasztelanii białogardzkiej, a prawa miejskie otrzymał już prawdopodobnie w 1291 roku jako własność templariuszy (stąd niem. nazwa *Tempelburg*), na prawo magdeburskie został jednak przeniesiony dopiero w 1504 roku przez Aleksandra Jagiellończyka. Podobnie Wałcz, położony między jeziorami Raduńskim i Zamkowym na Pojezierzu Wałęckim, był do XII w. grodem pomorskim, po czym znalazł się w zasięgu Wielkopolski, a w XIV w. został opanowany przez Brandenburgię, która zajęła tereny między Drawą a Gwdą. W 1303 roku Wałcz uzyskał prawa miejskie i niemiecką nazwę *Arnescrone*, nadane już przez margrabiów Brandenburgii. Po opanowaniu ziemi wałęckiej w 1368 roku przez Kazimierza Wielkiego Wałcz był ważnym ośrodkiem handlowym na szlaku prowadzącym z Ujścia do Kołobrzegu. Dziś miasto to, wraz z historyczną ziemią wałęcką, znajduje się w granicach województwa zachodniopomorskiego, będąc stolicą powiatu.

Terytorium **Pomorza Zachodniego**, zwanego również Pomorzem Szczecińskim, które podlegało księstwu szczecińskiemu i wołogoskiemu (Rymar 1995), pozostawało w średniowieczu pod pieczęcią kilku grodów kasztelańskich (Leciejewicz 1959, 1962). Nad Jeziorem Bańskim i rzeką Tywą ulokował się mało znany gród Banie (w 1230 roku wzmiankowane było prawo targowe dla okręgu kasztelańskie-

go, prawa miejskie z 1234 roku Banie utraciły w 1945 roku), zaś na skrajnym zachodzie, przy granicy z Brandenburgią, istniał stary pograniczny gród plemienny Cedynia, znany w historii przede wszystkim ze zwycięstwa wojów Mieszka I nad wojskami brandenburskimi walczącymi pod wodzą margrabiego Hodona (972). Kasztelania cedyńska wzmiankowana była w latach 1186 i 1235, zaś prawa miejskie Cedyni położonej na skraju doliny Odry pochodzą sprzed 1356 roku, kiedy osada ta stała się własnością cysterek osadzonych tu w 1278 roku (prawdopodobnie po 1299 roku otrzymała prawo magdeburskie). Wcześniej, bo w 1252 roku Cedynia znalazła się w granicach Brandenburgii, zaś w latach 1402-1454 władali nią Krzyżacy. W granicach kasztelanii cedyńskiej znajdowały się m.in. Chojna i Moryń, miasta położone na Pojezierzu Myśliborskim. Dziś Cedynia jest najbardziej na zachód wysuniętym miastem Polski, leży w granicach województwa zachodniopomorskiego.

Z dostępem do morza związane były grody w Kamieniu Pomorskim (stary gród portowy Wolinian, do 1187 roku siedziba księżca, kasztelania wzmiankowana 1175-1244) i Szczecinie (dawny gród plemienny Pomorzan, kasztelania wzmiankowana 1121 i 1173). Kamień, położony nad Zalewem Kamieńskim, przy ujściu Dziwnej, stał się następnie stolicą biskupią, przeniesioną tu w 1176 roku z Wolina. Warto może zatem nadmienić, że dawne biskupstwo wolińskie, utworzone w 1140 roku, należało do metropolii gnieźnieńskiej, zaś władza tego biskupa obejmowała całe ówczesne Pomorze, od Dymina i Wołogoszczy na zachodzie aż po rzekę Łebę na wschodzie, gdzie biskupstwo stykało się z terytorium Pomorza Gdańskiego, które podlegało już biskupowi wrocławskiemu (Rajman 2008). W 1274 roku Kamień Pomorski uzyskał miejskie prawo lubeckie z nadania księcia pomorskiego Barnima I, będąc od XIV w. członkiem Hanzy. W zasięgu kasztelanii kamieńskiej pozostawały m.in. Gryfice i Łobez, średniowieczne miasta położone nad Regą, oraz Wolin, który po okresie wczesnośredniowiecznego rozkwitu i późniejszym zmniejszeniu znaczenia uzyskał w 1278 roku miejskie prawo lubeckie, także z woli księcia Barnima I.

Na Pomorzu Zachodnim najważniejszym grodem, księżęcym oraz kasztelańskim, był niewątpliwie Szczecin. Słowiańskie podgrodzie szczecińskie na lewym brzegu rzeki oblewały od wschodu i południowego wschodu wody Odry, sam zaś gród wznosił się od strony północno-zachodniej. W drugiej połowie XII w. wzdłuż Odry w kierunku północno-zachodnim od dawnego podgrodzia zaczęła się rozwijać niemiecka osada handlowa, która w okresie 1237-1243 uzyskała miejskie prawo lubeckie (*Miasta polskie...* t. 2, 1967). Krótco po tym fakcie pod miastem osiadł konwent cysterek przybyłych tu z Danii, które założyły później filialne klasztory w Pełczycach (1282), Wolinie (1288) i Resku (1296). Od XIII do XVII w. Szczecin był faktyczną stolicą księstwa pomorskiego, z siedzibą księcia na ob. Wzgórzu Zamkowym (Dowiat 1954). Od 1321 roku własnością miasta stały się pobliskie Police, które już w 1260 roku uzyskały prawa miejskie, a do mieszczan szczecińskich należały aż do 1808 roku. Jako główny ośrodek handlowy Pomorza Zachodniego Szczecin należał oczywiście do Hanzy, w ramach której pośredniczył w wymianie z zachodem Europy, a jego kupcy docierali m.in. do Flandrii, Anglii i Francji.

W zachodniej części historycznego Pomorza grodami kasztelańskimi były na lewym brzegu Odry m.in. Dymin (ob. Demmin), Gardziec (Garz) i Wołogoszcz (Wol-

gast), stare osady Pomorza Zachodnich, odnotowane w XII w. jako podległe księciu wołogoskiemu, a dziś znajdujące się w granicach Niemiec (Powierski i in. 1993).

Części wewnętrznej Pomorza Zachodniego broniły grody kasztelańskie w Pelczycach na Pojezierzu Myśliborskim (wzmiankowany w latach 1290 i 1328), w Pyrzycach nad Sidziną (*castrum* wzmiankowane w 1140 roku, gród kasztelański – w 1186, zburzony w 1283 roku, od 1263 roku magdeburskie prawo miejskie dla osady powstałej ok. 500 m na zachód od grodu), prawdopodobnie w Dobrej w pobliżu jeziora Woświn (wzmiankowany w XIII-XIV w., prawa miejskie przed 1331 rokiem) oraz w Stargardzie Szczecińskim nad Iną. Stargard wzmiankowany był w 1124 roku jako główny gród opolny, później kasztelański (XII-XIII w., znikł ostatecznie w 1295 roku, po wcześniejszym odstąpieniu w 1240 roku osady pod grodem biskupowi kamieńskiemu Konradowi III). W 1181 roku w Stargardzie osiedli joannici, zaś w 1240 roku augustianie. W 1253 roku wspomniana osada, położona u ujścia Iny do Zalewu Szczecińskiego, głównie na lewym brzegu (tzw. Miasto Górne), uzyskała od księcia Barnima I miejskie prawo magdeburskie, zamienione w 1292 roku na korzystniejsze dla miast pomorskich, prawo lubeckie. O randze tego miasta, położonego na szlaku handlowym wiodącym z Wolina przez Pyrzyce, Santok do Wielkopolski oraz ze Szczecina na wschód, świadczyć może fakt, że od 1367 roku Stargard był członkiem Hanzy, konkurując w tym związku miast handlowych ze Szczecinem. Na zapleczu grodu stargardzkiego ważną rolę odgrywały klasztory cysterskie: męski w Kołbaczu i żeński w Marianowie. Opactwo w Kołbaczu, usytuowane na zachodnim brzegu jeziora Miedwie, założyli w 1174 roku mnisi przybyli z Danii, którzy w nadaniach otrzymali 18 wsi i 2 miasta, w tym Choszczno. Konwent cysterek w Marianowie został założony w 1248 roku, a jego dobra rozciągały się na Pojezierzu Ińskim od Chociwła i Ińska aż po Stargard.

Podgrodzie grodu kasztelańskiego w Pelczycach otrzymało po raz pierwszy prawa miejskie w 1290 roku pod nazwą *Bernstein*, zaś w 1482 roku zatwierdzono przywileje dla Nowego Miasta. W okresie 1282-1537 Nowe Miasto było własnością tutejszego klasztoru cysterek, podległego biskupowi kamieńskiemu (obydwa miasta połączono formalnie dopiero w 1571 roku). W granicach wspomnianej kasztelanii pyrzyckiej znajdowało się m.in. Gryfino, graniczące już z kasztelanią szczecińską (prawa miejskie w 1254 roku, później miasto to rywalizowało ze Szczecinem o handel na Odrze). Na południowy wschód od Stargardu Szczecińskiego, na Równinie Nowogardzkiej, w odległości ok. 20 km położony był inny ośrodek grodowy – Suchań, nadany w 1295 roku przez książąt pomorskich zakonowi joannitów, którzy zbudowali tu swój zamek. Ranga tego ośrodka wzrosła wydatnie po 1312 roku, gdy na zamku zaczął rezydować komtur joannitów. Prawa miejskie dla osady pod zamkiem są jednak późne, bo datowane dopiero na lata przed 1487 rokiem.

Także terytorium **Pomorza Środkowego** pozostawało w XII-XIII w. pod pieczęcią kilku ważnych grodów kasztelańskich, z których większość ulokowana została bezpośrednio nad morzem lub w niedalekiej odległości od brzegu morskiego. Najbardziej na południe wysunięty był gród w Białogardzie, położony na starym szlaku solnym, prowadzącym wzdłuż Parsęty z Kołobrzegu do Wielkopolski. W okolicach Białogardu szlak ten krzyżował się z traktem łączącym Gdańsk ze Szczecinem. Kasztelania białogardzka obejmowała m.in. późniejsze miasta: Barwice (prawa

miejskie przed 1286 rokiem), Bobolice i Połczyn (dziś Połczyn Zdrój). Połczyn był prawdopodobnie południową strażnicą białogardzkiego okręgu kasztelańskiego, po czym w 1337 roku otrzymał prawa miejskie. Na południowym wschodzie rolę strażnicy mógł odgrywać Szczecinek (miasto od 1310 roku), podczas gdy Bobolice stanowiły we wcześniejszej organizacji grodowej czoło opolne, a później były własnością biskupów kamieńskich, którzy w 1340 roku nadali osadzie prawo lubeckie. Najważniejszym ośrodkiem w tym systemie był oczywiście Białogard, położony na prawym brzegu Parsęty, przy ujściu do niej Leśnicy, który w końcu XIII w. otrzymał miejskie prawo lubeckie, nadane przez księcia wołogoskiego Bogusława IV. W 1303 roku wzmiankowana jest już rada miejska, a od 1386 roku Białogard był też członkiem Hanzy.

Bezpośrednio nad Bałtykiem funkcjonowały grody kasztelańskie w Darłowie i Kołobrzegu. Pierwszy z nich był zarazem w XII-XIII w. strażnicą morską księstwa sławieńskiego, później gdańskiego, broniącą ujścia Wieprzy. W 1271 roku wzmiankowane było tam prywatne miasto *Rugenwalde*, potem znane jako *Rügenwalde*, należące do znanego pomorskiego rodu Święców, które w 1312 roku otrzymało prawo lubeckie, zaś od 1361 roku było członkiem Hanzy. Na południowy zachód od Darłowa rozciągały się dobra cysterskiego klasztoru z Bukowa Morskiego, założonego w 1248 roku.

Gród kasztelański w Kołobrzegu (zlokalizowany na miejscu obecnej wsi Budzistowo, na południe od miasta) strzegł ujścia Parsęty oraz miejscowych warzelní soli, do których prawa mieli również cystersi z Bukowa. Bliżej morza, także na prawym brzegu Parsęty, powstało później Nowe Miasto, zasiedlone przez osadzców z Gryfii i Lubeki, które w 1255 roku otrzymało prawo lubeckie, nadane wspólnie przez księcia pomorskiego Warcisława III i bp. Hermanna von Gleichena. Ta pierwsza na Pomorzu stolica biskupia (1000-1013) pozostała też do 1534 roku własnością biskupów kamieńskich. Od 1361 roku Kołobrzeg był również członkiem Hanzy. Kasztelania kołobrzewska powstała już po reakcji pogańskiej i zniesieniu starej stolicy biskupiej. Reliktem dawniejszych podziałów Pomorza Zachodniego był fakt, że jeszcze po 1205 roku urzędowało w Kołobrzegu równocześnie dwóch kasztelanów: jeden podlegał księciu szczecińskiemu, drugi zaś księstwu dymińskiemu (dawniej wołogoskie). Zasięg oddziaływania kołobrzeskigo grodu kasztelańskiego obejmował na południu Świdwin oraz Drawsko Pomorskie, gdzie już stykał się z pasem nowego osadnictwa wielkopolskiego, na zachodzie zaś podlegały mu okolice Trzebiatowa nad dolną Regą.

W XIII w. wzmiankowane były też grody kasztelańskie w Koszalinie, Sławnie, Słupsku przy drodze z Gdańska do Szczecina oraz w Szczytnie (zaginiona nazwa grodu nad Jeziorem Szczycieńskim koło Przechlewa). W granicach tej ostatniej kasztelanii pozostawał również Człuchów, który należąc jednak do księcia w Świeciu, był już zarazem pogranicznym grodem Pomorza Gdańskiego. Po wykupieniu w 1312 roku ziemi człuchowskiej przez Krzyżaków gród ten stał się od 1320 roku siedzibą komtura, z największym po Malborku zamkiem krzyżackim na Pomorzu, zbudowanym ok. 1365 roku. Tym samym Człuchów stał się centralnym ośrodkiem utworzonego przez zakon nowego okręgu administracyjno-wojskowego, jakim była komtura, do której włączono dawną kasztelanię szczycieńską oraz zachodnią i pół-

nocną część równie starej kasztelanii raciańskiej. Na wschodzie granice komturii człuchowskiej sięgały poza Chojnice, opierając się prawdopodobnie na dolinie Brdy. Chelmińskie prawo miejskie Człuchów, przez zakon nazwany *Schlochau*, otrzymał jednak dopiero w 1348 r.

Także gród kasztelański w Koszalinie wymieniany jest stosunkowo późno (1281), podczas gdy wieś *Cossalitz* wzmiankowana była już w latach 1214 i 1248 jako własność biskupów kamieńskich. W 1266 roku uzyskała miejskie prawo lubeckie, nadane przez bp. Hermanna von Gleichena, zaś w 1278 roku w mieście osadzono konwent cysterek sprowadzonych z Turynii. O roli Koszalina w sieci średniowiecznych miast pomorskich świadczy m.in. fakt, że posiadał on własny port morski w Unieściu, konkurujący z Kołobrzegiem.

Dawny gród Pomorzan w Sławnie, położony w pobliżu ujścia Moszczenicy do Wieprzy, wzmiankowany był w 1186 roku jako siedziba księcia (do 1240 roku), a w zapisach z lat 1220-1223 i 1248 wymieniany jako gród kasztelański (dawniej *Stare Sławno*, ob. wieś Sławsko, położona ok. 4 km na północny wschód od dzisiejszego Sławna). W zasięgu tej kasztelanii pozostawały m.in. Kępice, Miastko i Polanów. W 1317 roku Sławno, które od 1310 roku było również siedzibą baliwatu joannitów, otrzymało, staraniem miejscowego rodu Święców, przywilej lokacyjny oparty na prawie lubeckim, wraz z relokacją samego miasta bardziej na południe, na obecne miejsce.

Stara kasztelania w Słupsku (XI-XII w.) wzmiankowana była w 1236 roku jako gród książąt gdańskich, strzegący ważnej drogi handlowej biegnącej z Gdańska do Szczecina (Spors 1983). Obszar wpływów tej kasztelanii obejmował do 1329 roku na południu m.in. Bytów wraz z ziemią bytowską, później opanowaną przez zakon krzyżacki. Słupska przedlokacyjna osada miejska usytuowana była na lewym brzegu Słupi, tam też mieściła się do połowy XIII w. jedna z rezydencji księcia gdańskiego Mszczuja (Mściwoja) II. Miasto średniowieczne z prawami nadanymi w 1269 roku, a rozszerzonymi w 1310 roku według wzorca Lubeki przez margrabiów brandenburskich, rozwinęło się później na prawym brzegu rzeki, podczas gdy Stare Miasto, z klasztorem norbertanek, rządziło się aż do XVIII w. prawem polskim. Z upływem czasu Słupsk, w którym osadzono także dominikanów z Gdańska, zaczął stopniowo przejmować funkcje książęcego grodu w Sławnie (w latach 1368-1479 był nawet stolicą pomorskiego księstwa). Na południe od kasztelanii słupskiej rozciągał się już obszar wpływów wspomnianego grodu szczycieńskiego. Można zatem przyjąć, że terytorium Pomorza Środkowego było w XII-XIII w. wystarczająco bronione przez grody kasztelańskie.

Bardziej na wschód rozciągało się już terytorium **Pomorza Gdańskiego**, zwanego również Pomorzem Nadwiślańskim. Najstarszymi grodami kasztelańskimi były tam Gdańsk, Starogard i Lubieszewo. Najważniejsza kasztelania, a później siedziba książęca w Gdańsku, związana była genetycznie i funkcjonalnie z portem nad Starą Wisłą (Leniwką). Już w 997 roku wzmiankowana tu bowiem była duża osada kupiecka, usytuowana na końcu szlaku handlowego prowadzącego znad Adriatyku nad Bałtyk. Gród gdański znajdował się później w granicach diecezji kujawskiej z siedzibą we Włocławku, będąc równocześnie stolicą oddzielnego księstwa (Łęga 1956). Prawa miejskie lubeckie nadał ok. 1236 roku książę Świętopełk II, panujący

tu w okresie 1220-1266, który do Gdańska sprowadził także dominikanów. Ówczesne miasto wraz z ważnym portem na Bałtyku było już członkiem Hanzy. Wcześniej siedzibę kasztelana gdańskiego przeniesiono jednak do Pucka (wzmianka z lat 1215 i 1220). Osada targowa związana z tym nadmorskim grodem otrzymała w 1348 roku miejskie prawo chełmińskie, nadane przez zakon, który już znacznie wcześniej, bo w 1309 roku opanował osadę w Pucku.

W latach 1308-1454 Gdańsk pozostawał pod wpływami krzyżackimi, będąc także siedzibą komtura. W 1312 roku Krzyżacy nadali prawo miejskie położonemu przy zamku osiedlu Osiek, które zamieszkiwały głównie rodziny związane z działalnością rybacką i rzemieślniczą. W 1343 roku tzw. Miasto Główne, założone i zasiedlone przez osadników niemieckich, uzyskało prawo chełmińskie, rozszerzone w 1378 roku. W 1380 roku podobne przywileje otrzymało założone przez zakon tzw. Młode (Nowe) Miasto. Odrębność prawna tych organizmów utrzymała się do połowy XV w., do chwili wyzwolenia Gdańska spod panowania krzyżackiego (*Miasta polskie...*, t. 1, 1965).

Obszar między Gdańskiem a Starogardem zajmowała w XI-XII w. kasztelania z siedzibą w książęcym *Lubieszewie* (ob. wieś Lubiszewo). W 1252 roku siedziba księcia i kasztelana została przeniesiona do pobliskiego Tczewa, dogodniej położonego na lewym brzegu Wisły, a już kilka lat później (1258-1260) Tczew uzyskał przywileje miejskie oparte na prawie lubeckim. W roku 1275 sprowadzono do miasta konwent cysterek, zaś w 1289 roku osiedli tu dominikanie. Miasto, zniszczone w 1309 roku przez Krzyżaków, zostało w latach 1364-1384, po odbudowie, ponownie lokowane na prawie chełmińskim. Na południe od Tczewa znajdowały się nadania opactwa cystersów w Pelplinie, założonego w 1276 roku, a sąsiadujące później z komturią krzyżacką w Gniewie.

Kasztelania w Starogardzie Gdańskim, położonym nad Wierzycą w centrum regionu Kociewie, wzmiankowana była już w 1198 roku w związku z nadaniem joannitom grodu na lewym brzegu rzeki przez Grzymisława, księcia świeckiego i lubieszewsko-tczewskiego. Wieś na prawym brzegu Wierzycy była wówczas własnością wspomnianego już pomorskiego rodu Święców, w 1305 roku została sprzedana Krzyżakom, którzy w 1348 roku nadali jej miejskie prawo chełmińskie. Dawny gród kasztelański, wraz z zamkiem joannitów, został jednak przez zakon przejęty dopiero w 1360 roku

Na zachodnich obrzeżach gęsto zaludnionego Pomorza Gdańskiego istniała kasztelania Chmielno, której gród położony był na przesmyku między jeziorami Białym a Kłodno, około 9 km na zachód od późniejszych Kartuz. Kasztelania ta, która zasięgiem swym obejmowała ok. 70 wsi z późniejszego powiatu kartuskiego, sąsiadowała od wschodu z włościami klasztoru norbertanek osiadłych w pobliskim Żukowie, z którym Chmielno związane było aż do 1772 roku. Pierwotną siedzibą kasztelana chmielńskiego był do 1283 roku dawny gród opolny w Garczu, położony na północ od Chmielna, zaś granice kasztelanii gdańskiej i grodu w Garczu schodziły się w pobliżu Żukowa nad Radunią. W okresie krzyżackim siedziba władzy (wójtostwo) została przeniesiona z Chmielna do Miechucina, a stamtąd w 1381 roku do Mirachowa (ob. wieś w gminie Kartuzy) na środkowych Kaszubach, położonego na lewym brzegu górnej Łeby. Wójtostwo to, obejmujące również późniejszą ziemię

wejherowską, należało już do komturii gdańskiej. Po ustaniu panowania krzyżackiego ulokowano w Mirachowie stolicę powiatu (1454-1772).

Na południe od dzisiejszych Kartuz wzmiankowany był w 1241 roku inny gród kasztelański, usytuowany u podnóża Wzgórz Szymbarskich nad Radunią, a znany w zapisach jako Goręczyno (dziś wieś w gminie Somonino w powiecie kartuskim). Kasztelania ta obejmowała wzgórze po obu stronach Raduni, ciągnące się od Ostrzyc aż po Żukowo (łącznie 21 wsi). Był to gród podległy księciu lubieszewsko-tczewskiemu Samborowi II, w 1282 roku opanowany przez księcia gdańskiego Mszczuja (Mściwoja) II, a później wraz z 13 wsiami nadany biskupowi kujawskiemu. W 1309 roku gród ten zdobyli Krzyżacy, którzy włączyli go do komturii kościerzńskiej. W 1461 roku okolice Goręczyna przejęli z kolei kartuzi, sprowadzeni tu w 1380 r. z Czech i osiadli na terenie późniejszych Kartuz.

W południowej części Pojezierza Kaszubskiego, na południowy wschód od Kościerzyny, funkcjonował wczesnośredniowieczny gród książąt pomorskich Garczyn, wzmiankowany w latach 1220 i 1284 jako kasztelański. Do tego historycznego faktu nawiązuje dziś nazwa lokalnego klubu sportowego na Kaszubach, znanego jako „Kasztelania Garczyn”. Granice tej kasztelanii na zachodzie miały sięgać do jeziora Wdzydze, od północnego wschodu stykały się z posiadłościami joannitów osiadłych w 1198 roku w Skarszewach (ok. 1321 roku, po nadaniu praw miejskich osadzie pod nazwą *Schoeneck*, przeniesiono tu ich komturę z *Lubieszewa* i rozpoczęto budowę zamku), od północnego zachodu obejmowały ziemię *Pirsna* z mało znanym grodem w rejonie dzisiejszej Kościerzyny, a od południowego wschodu sięgały do dóbr cysterskich opactwa w Pelplinie (Wyrwa 1999). Gród w Garczynie strzegł drogi prowadzącej z Gdańska przez Bytów do Sławna. Od 1309 roku, po opanowaniu tych terenów przez zakon, lokalną siedzibą władz krzyżackich został zamek zbudowany w 1316 roku w pobliżu wsi Stara Kiszewa, położonej na południe od grodu w Garczynie. W tym samym czasie Kościerzyna była już także we władaniu Krzyżaków, zaś w 1398 roku podgrodzie uzyskało miejskie prawo chełmińskie. Skarszewy były wówczas jedynym miastem joannitów na Pomorzu Gdańskim, w 1370 roku zostały one jednak, wraz z zamkiem na wzgórzu otoczonym rozlewiskami Więcisy, także przejęte przez Krzyżaków, którzy władali nim do 1462 roku

Pozostałością po innej pogranicznej kasztelanii Pomorza Gdańskiego, zwanej w XIII w. *Belgard* lub *Białogarda*, a położonej ok. 13 km na północny zachód od Lęborka i rozciągającej się głównie na prawym brzegu Łeby, jest grodzisko w pobliżu wsi Białogarda (gm. Wicko), na miejscu zwanym Zamkową Górą. W XIII w. gród ten był także rezydencją księcia pomorskiego Racibora, zaś od 1308 roku *Białogarda* stała się własnością znanego na Pomorzu rodu Święców. W okresie krzyżackim dawną kasztelanią białogardzką i ziemią saliąską zarządzał wójt zakonny w Lęborku. Tam też w 1341 roku rozpoczęto budowę krzyżackiego zamku, a Lębork uzyskał w tym samym czasie miejskie prawo chełmińskie.

Na południowym krańcu Pomorza Gdańskiego ważną kasztelanią było Świecie, położone na lewym brzegu Wisły, przy dawnym ujściu Wdy, wzmiankowane w XII w. (Grażawski 2005). Gród ten został w 1245 roku przeniesiony z wysokiego brzegu na obronny ostrów w widłach Wisły i Wdy, pełniąc nadal funkcje związane z siedzibą kasztelana, a w XIII w. był także stolicą udzielnego księstwa. Obejmowało ono trzy

ówczesne kasztelanie: świecką, raciąską i szczycieńską, sięgając na wschodzie do granic kasztelanii w Nowem, a na południu do kasztelanii w Wyszogrodzie. Zachodnią granicę księstwa świeckiego stanowiła dolina Brdy, północna zaś opierała się na Borach Tucholskich (*Słownik geograficzny...* 1890). Prawa miejskie chełmińskie nadali jednak dopiero w 1338 roku Krzyżacy, po uprzednim opanowaniu grodu (1309) i ulokowaniu na zamku zbudowanym w Świeciu siedziby komtura. Dziś jest to miasto powiatowe w województwie kujawsko-pomorskim.

Na południowy zachód od Świecia, na historycznym pograniczu kujawsko-pomorskim, wzmiankowana była w końcu XIII w. niewielka kasztelania *sierocka* z centrum w dzisiejszym Serocku, niewielkiej wsi w pobliżu Koronowa, od 1205 roku należącego do cystersów (początkowo pod nazwą *Byszewo*). Kasztelan *sierocki* rezydował prawdopodobnie na pobliskim zamku *Jasieniec* (ob. wieś Nowy Jasiniec). Wieś *Sierock*, położona między ziemią kujawską a pomorską, należała już od 1349 roku do komturii świeckiej.

Na przeciwległym krańcu, na północny wschód od Świecia, na lewym, wysokim brzegu Wisły, przy ujściu Maławy, znajdował się gród kasztelański w Nowem, także strzegący południowych rubieży Pomorza Gdańskiego, a wzmiankowany w latach 1266 i 1271. Gród ten zabezpieczał tereny Kociewia między Pojezierzem Starogardzkim a Borami Tucholskimi, granicząc na północy z terytorium podległym już komturii krzyżackiej w Gniewie. Osada pod grodem zapisana jako *Novo Castro* (w przeciwieństwie starego grodu w Starogardzie Gdańskim nad Wierzycą), niem. *Neuenburg*, otrzymała po raz pierwszy prawa miejskie w 1290 roku, ponowione w 1350 roku. Od 1301 roku miasto to stanowiło własność pomorskiego rodu Święców. Wcześniej, bo w 1282 roku osadzono tu pierwszych na niekrzyżackim Pomorzu franciszkanów, ale w 1313 roku Nowe zostało wykupione z rąk Święców przez Krzyżaków (dziś miasto znajduje się na północnym krańcu województwa kujawsko-pomorskiego).

Południowo-zachodniej rubieży Pomorza Gdańskiego strzegła w tym czasie zapomniana dziś kasztelania *raciąska*, obejmująca też ziemię zaborską, wzmiankowana w 1256 roku, kiedy to spalono sam gród (później odbudowany). Kasztelania ta leżała na historycznym szlaku handlowym łączącym Wielkopolskę z Pomorzem i Gdańskiem, a jej granice obejmowały na północy również pomorskie dziś miasta Brusy i Czersk. Ślady grodziska tej kasztelanii zachowały się do dziś na południowym cyplu jeziora Śpiewnik, na skraju Borów Tucholskich, ok. 5 km na północny zachód od Tucholi, dziś miasta powiatowego w województwie kujawsko-pomorskim. Sama Tuchola, opanowana w 1309 roku przez zakon, pełniła później ważną funkcję administracyjno-wojskową, gdyż od 1330 roku była siedzibą komtura krzyżackiego, któremu podlegała również dawna kasztelania raciąska i ziemia zaborska (Kowalczyk 1986).

Na południowym wschodzie rubieży pomorsko-kujawskiej usytuowany był odległy, ale ważny gród kasztelański w Wyszogrodzie koło Fordonu. Przy grodzie tym, położonym na wysokim, lewym brzegu Wisły, poniżej ujścia do niej Brdy, a wzmiankowanym w latach 1145, 1238 i 1252 jako *Visograd*, znajdowała się ważna komora celna na drodze handlowej prowadzącej tu z Kujaw na Pomorze. W latach 1271-1296 gród w Wyszogrodzie pozostawał we władaniu książąt pomorskich, po czym kasztelanię przyłączono do północnych Kujaw. W 1329 roku dawny gród kasztelań-

ski został spalony przez Krzyżaków. W jego pobliżu w 1382 roku lokowano z kolei miasto na prawie magdeburskim, znane od 1424 roku jako Fordon (od 1973 roku dzielnica Bydgoszczy).

Prawobrzeżna część dorzecza dolnej Wisły stanowiła w średniowieczu niespokojne **pogranicze pomorsko-pruskie**, a sieć powstałych tam miast związana była z kolonizacją krzyżacką. Wczesną bazą wypadową Krzyżaków w pruskiej Pomezanii była osada w rejonie późniejszego Kwidzyna, znana od 1233 roku pod nazwą *Marienwerder*, która wkrótce po jej założeniu otrzymała chełmińskie prawo miejskie. Kwidziński zamek krzyżacki, usytuowany w pętli rzeki Liwy, w pobliżu jej ujścia do Nogatu, był w okresie 1285-1587 siedzibą kapituły biskupstwa pomezjańskiego. Na lewym brzegu Wisły siedzibą komtura krzyżackiego był do 1466 roku wspomniany już Gniew, z zamkiem z 1282 roku i prawem chełmińskim nadanym w 1297 roku.

Najważniejszym ośrodkiem w państwie krzyżackim był oczywiście Malbork, położony na południowym krańcu Żuław Wiślanych, na prawym brzegu Nogatu. Około 16 km na południowy zachód od późniejszej siedziby wielkiego mistrza, także na prawym brzegu Nogatu istniał wcześniej książęcy gród znany pod nazwą *Zantyr* (na terenie ob. wsi Biała Góra, gm. Ryjewo), w którym rezydował misyjny biskup pruski, ale od 1251 roku już krzyżacki komtur. W 1274 roku rozpoczęła się budowa zamku *Marienburg* w Malborku, którego podgrodzie dwa lata później otrzymało miejskie prawo chełmińskie. Gród *Zantyr* zburzono w 1280 roku, a jego mieszkańców przesiedlono, wraz z siedzibą komtura, do Malborka. Rola nowego zamku krzyżackiego wzrosła niewspółmiernie, kiedy w 1309 roku przeniesiono tu z Malty siedzibę wielkiego mistrza zakonu. Odtąd aż do 1457 roku Malbork był stolicą państwa krzyżackiego. Po pokoju toruńskim (1466) miasto znalazło się w granicach państwa polskiego, pełniąc do rozbiorów funkcję ośrodka wojewódzkiego.

W granicach dzisiejszego województwa pomorskiego najbardziej na wschód wysuniętym ośrodkiem władzy zakonu był Dzierzgoń, z zamkiem *Christburg*, zbudowanym w 1247 roku, który stał się siedzibą komtura krzyżackiego. W zakolu rzeki Dzierzgoń, poniżej zamku, powstała później osada targowa, która w latach 1288-1290 otrzymała miejskie prawo chełmińskie. Ważniejszym ośrodkiem na pograniczu pomorsko-pruskim był jednak portowy Elbląg, mający jeszcze wówczas dostęp do Morza Bałtyckiego. Osada pod zamkiem krzyżackim, którego budowę rozpoczęto w 1237 roku w pobliżu dawnego grodu Prusów *Truso*, otrzymała już w 1246 roku niepełne prawo lubeckie, które uzupełniono następnie przed 1343 rokiem. Nieco wcześniej, bo ok. 1337 roku Krzyżacy założyli na wschód od Starego Miasta samodzielne Nowe Miasto, które 10 lat później również otrzymało prawo lubeckie. W XIV w. stary Elbląg był już ważnym członkiem kupieckiej Hanzy, a do 1309 roku także siedzibą krzyżackiego mistrza krajowego. Do opanowania przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego był też głównym portem morskim zakonu, konkurującym z polskim Gdańskiem. Formalne połączenie obydwu miast nastąpiło dopiero w 1478 roku, a więc już po pokoju toruńskim, w wyniku którego Elbląg znalazł się pod panowaniem polskim. Począwszy od XVII w., znaczenie Elbląga jako miasta portowego zaczęło jednak maleć, głównie w wyniku stopniowo narastającego zamulania Zalewu Wiślanego. Dziś jest to drugie pod względem wielkości miasto w województwie warmińsko-mazurskim.

Zakończenie

Punktem wyjścia opracowania była teza o miastotwórczej roli średniowiecznych ośrodków władzy. Założeniem wielu miast dzisiejszego Pomorza, jako typowego regionu pogranicznego, były bowiem dawne stolice książęce i biskupie, a także siedziby kasztelanów oraz krzyżackich mistrzów i komturów. Wokół takich ośrodków wykształcały się okręgi administracyjno-wojskowe i gospodarcze, stanowiące załóżki późniejszych powiatów. W artykule przedstawiony został zarys takiej genezy 29 ośrodków miejskich, w tym 19 dzisiejszych miast powiatowych zlokalizowanych na obszarze województw pomorskiego i zachodnio-pomorskiego. Dodatkowo odtworzono także rolę i ukazano miejsce 10 dawnych kasztelanii w sieci osadniczej Pomorza, po których pozostały dziś jedynie grodziska bądź nazwy miejscowe.

Wychodząc z założenia zmiennej roli i geograficznego zasięgu średniowiecznych rubieży granicznych, ukazano również podobną genezę 12 miast położonych na historycznych pograniczach: pomorsko-wielkopolskim, pomorsko-kujawskim i pomorsko-pruskim, a pozostających dziś poza granicami województw pomorskiego i zachodnio-pomorskiego. Także w tym zbiorze geograficznym 5 dawnych siedzib kasztelanii lub krzyżackich komturii pełni dziś funkcje ośrodków powiatowych. Oprócz tego ukazano miejsce czterech zaginionych grodów kasztelańskich, po których pozostały jedynie nazwy geograficzne.

Literatura

- Dąbrowski F., 2007, *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*, Warszawa
- Dowiat J., 1954, *Pochodzenie dynastii zachodniopomorskiej i ukształtowanie się terytorium księstwa zachodniopomorskiego*, Przegląd Historyczny, 45
- Grażawski K., 2005, *Kasztelania świecka i michałowska. Studia nad kształtowaniem się struktur państwa piastowskiego na pograniczu polsko-pruskim*, Włocławek
- Kowalczyk M., 1986, *Raciaz – średniowieczny gród i kasztelania*, Łódź
- Leciejewicz L., 1959, *Z badań nad kształtowaniem się ośrodków grodowych na pograniczu pomorsko-wielkopolskim we wczesnym średniowieczu*, Slavia Antiqua, 6, s. 134-171
- Leciejewicz L., 1962, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław
- Łęga W., 1956, *Społeczeństwo i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku*, Poznań
- Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, 1965, t. 2, 1967, Wrocław-Warszawa-Kraków
- Pomorze słowiańskie i jego sąsiedzi*, 1995, red. J. Hauziński, Gdańsk
- Powierski J., Śliwiński B., Bruski K., 1993, *Studia z dziejów Pomorza w XII wieku*, Słupsk
- Rajman J., 1987, *Trwałość i zmienność historyczna ośrodków wzrostu regionalnego*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, 112, Prace Geograficzne V, s. 147-164
- Rajman J., 2000, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków
- Rajman J., 2008, *Kościół państwowy i prywatny X-XII wiek*. W: *Dzieje Kościoła w Polsce*, red. A. Wienciek, Warszawa-Bielsko-Biała, s. 9-90
- Rymar E., 1995, *Rodowód książąt pomorskich*, t. 1 i 2, Szczecin
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1890, red. F. Chlebowski, t. XI, Warszawa
- Spors J., 1983, *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławięńsko-Słupskiego od XII do początków XIV wieku*, Słupsk

Wyrozumski J., 1978, *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa

Wyrwa A.M., 1999, *Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury*, Poznań

Summary

Starting point for the research was the thesis regarding Urban-creating role of mediaeval centres of power. The germ of numerous towns of nowadays Pomerania, as a typical frontier region, were former castellans and bishops residencies as well as the ones of Grand Masters of Teutonic Knights. Around these centres, military, economical and administrative zones were created, becoming germs of future poviats. The article presents the outline of this thesis in relation to 29 urban centres, 19 of which are nowadays poviat towns situated within Pomeranian and Western-Pomeranian voivodeships. Additionally, the role and the place of 10 castellanies in the settlement net of Pomerania were reconstructed, which until now only in the form of grads or only local names.

Considering changing role and geographical scope of mediaeval frontiers, similar thesis was presented in relation to 12 cities located on historical borders of Pomerania and Greater Poland, Pomerania and Kuyavia as well as Pomerania and Prussia which nowadays are located outside the areas of Pomerania and Western-Pomeranian voivodeships.